

УДК 94:391(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.303892

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАНТЕОН ГЕРОЇВ
ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**Роман ДОДОНОВ***orcid.org/0000-0003-1598-499X*

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу історичних пам'яток і культурної спадщини НДІУ

Анотація. Національний пантеон героїв є невід'ємною складовою нематеріальної культурної спадщини. Повномасштабне вторгнення путінської росії в Україну 24 лютого 2022 року обумовило серйозні світоглядні трансформації українського соціуму, у тому числі – зміну уявлень про тих, кого вважати героями, а кого – злочинцями. За даними довоєнних соціологічних опитувань, єдиний національний пантеон не був остаточно сформований, регіональні уявлення про його склад значно відрізнялися один від одного. Певну консолідуючу функцію в цьому плані виконав медіапроект «Великі українці» (2008).

У статті наводяться результати експертного опитування 2022 року, що порівнюються з аналогічним дослідженням 2024 року, проведеним з метою виявлення динаміки суспільної думки у зв'язку з початком війни. Констатується, що до війни верхівку національного пантеону складали історичні правителі Української держави: Богдан Хмельницький, Ярослав Мудрий, Володимир Великий, Михайло Грушевський та поет Тарас Шевченко. У 2024 р. експерти зараховують до першої п'ятірки героїв Валерія Залужного, Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого, Степана Бандеру, Павла Скоропадського. Наводяться відповіді експертів щодо визначення головних злочинців та жертв в історії України. Рейтинг антигероїв української історії до війни очолювали Йосип Сталін, Володимир Ленін і Віктор Янукович, після російського вторгнення поповнили володимир путін і Віктор Медведчук. Експерти висунули парадоксальну гіпотезу про історичний віктимблеймінг, коли українці не хочуть отожднювати себе з жертвами, вважаючи, що жертви самі винні в своїх бідах. Розкриваються основні тенденції змін у суспільній думці, пов'язаних із фактором війни в Україні. Прогнозовано національний пантеон розширюється за рахунок залучення героїв сучасності – учасників спротиву російській агресії. Зроблено висновок, що регіональні відмінності в оцінках історичних постатей вже не виглядають радикально амбівалентними, тобто за два роки війни українське суспільство стало більш гомогенним.

Ключові слова: історико-культурна спадщина; нематеріальна культурна спадщина; пантеон героїв; російсько-українська війна.

NATIONAL PANTHEON OF HEROES AS A PART
OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE**Roman DODONOV**

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Department of Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The national pantheon of heroes is an integral part of intangible cultural heritage. The full-scale invasion of putin's russia into Ukraine on February 24, 2022, led to serious worldview transformations in Ukrainian society, including a change in ideas about who should be considered heroes and who should be considered criminals. According to pre-war sociological surveys, a single national

© Додонов Р.

pantheon was not finally formed, and regional ideas about its composition differed significantly from each other. The media project "Great Ukrainians" (2008) performed a certain consolidating function.

The article presents the results of an expert survey of 2022, which are compared with a similar study of 2024, carried out to identify the dynamics of public opinion due to the beginning of the war. It is noted that before the war, the top of the national pantheon consisted of the historical leaders of the Ukrainian state: B. Khmelnytskyi, Yaroslav the Wise, Volodymyr the Great, M. Hrushevskyi, and the poet T. Shevchenko. In 2024, experts include V. Zaluzhnyi, B. Khmelnytskyi, Yaroslav the Wise, S. Bandera, and P. Skoropadskyi in the top five heroes list. Answers from experts regarding the identification of the main criminals and victims in the history of Ukraine are given. The rating of the anti-heroes of Ukrainian history before the war was headed by Joseph Stalin, Vladimir Lenin, and Viktor Yanukovich; after the Russian invasion, it was supplemented by Vladimir Putin and Viktor Medvedchuk. Experts have put forward the paradoxical hypothesis of historical victimblaming when Ukrainians do not want to identify themselves with the victims, believing that the victims are guilty of their troubles. The main trends of changes in public opinion related to the factor of war in Ukraine are revealed. The national pantheon is predictably expanded by the heroes of modernity - participants in resistance to Russian aggression. It is concluded that regional differences in the estimates of historical personalities no longer look radically ambivalent, that is, during the two years of the war, Ukrainian society has become more homogeneous.

Key words: historical and cultural heritage; intangible cultural heritage; the pantheon of heroes; Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення путінської росії в Україну 24 лютого 2022 року та героїчний спротив ЗСУ «другій армії світу» обумовили серйозні світоглядні трансформації українського соціуму. Анексія 18% країни, регулярні обстріли міст, нищення цивільної інфраструктури, знущання над мирним населенням на тимчасово окупованих територіях, порушення прав людини стали поштовхом для ціннісних переорієнтацій та змін у свідомості багатьох наших співвітчизників. Українці, нарешті, зрозуміли, що без власної держави вони приречені виконувати роль безсуб'єктного демографічного додатка могутнього північного сусіда. Неоімперська стратегія Кремля, що цинічно проголосив українців і росіян «одним народом», не передбачає в майбутньому збереження України як незалежної нації – з її культурою, історією, мовою. Нав'язуючи своє консервативне

бачення, росіяни водночас намагаються зачистити альтернативний ціннісний простір, знищуючи все українське всюди, де мають таку можливість. Внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина несе втрати, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни.

При цьому атаки на історико-культурну спадщину відбуваються не лише безпосередньо, тобто у фізичному просторі, а й опосередковано, тобто в просторі інформаційному. За цих умов перед українською гуманітаристикою постає завдання захисту власного ціннісного простору України від ідеологічних зазіхань РФ на її минувшину.

Мета дослідження – розкрити значення національного пантеону героїв як складової історико-культурної спадщини України, окреслити тенденції змін уявлень українців про склад цього пантеону в умовах повномасштабної російської агресії.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Усвідомленню ролі історико-культурної спадщини як підґрунтя національної ідентичності присвячені праці Г. Денисенко [2], Ю. Зерній [4], О. Мамічевої [10], М. Розумного [15], В. Трощинського, В. Скуратівського, Н. Яроша [18] та ін. «Культурна спадщина, – зазначає, зокрема, М. Купрійчук, – є найпотужнішою складовою формування української ідентичності, допомагає українцям усвідомити себе єдиною нацією, поруч із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі є чинником національної консолідації» [9, с.79].

Відповідно до норм міжнародного права культурна спадщина поділяється на матеріальну та нематеріальну. Зокрема, у ст. 2 Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини є таке визначення: «Нематеріальна культурна спадщина означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й

наступності, сприяючи таким чином по-вазі до культурного різноманіття й творчості людини» [7].

Аналіз наукових публікацій дає можливість зробити висновок, що українські автори приділяють нематеріальній спадщині набагато менше уваги, ніж матеріальним пам'яткам історії та культури. Особливо це стосується питання визначення кола національних лідерів (минувшини та сучасності) – такого собі пантеону героїв України. Важливо пам'ятати, що об'єкти матеріальної спадщини мають не лише вартість, але цінуються як символічні репрезентанти певних подій національної історії.

Відповіддю на суспільний запит щодо визначення складу національного пантеону героїв став медійний проект «Великі українці» (телеканал «Інтер», 2008). Попри низку скандалів згаданий проект виконав свою функцію, звернувши увагу українців до видатних історичних постатей. Відтоді питання щодо складу пантеону героїв стали звичними у регулярних соціологічних опитуваннях.

Проф. Л. Чупрій у статті «Кого пам'ятати? Чи потрібен українцям Пантеон слави?» проаналізував результати одного з досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [20]. У контексті консолідації української нації розглядала проблему створення національного пантеону Тетяна Цимбал [19]. Напередодні повномасштабного вторгнення рф в Україну автором цих рядків було проведено соціологічне опитування щодо комеморативних практик у нашому суспільстві, в ході якого задавалися питання про головних «героїв, злочинців і жертв» в історії України [3]. З огляду на вказані вище

докорінні зміни світоглядних настанов, що обумовлені війною, доцільно було б порівняти результати передвоєнних опитувань з новітніми даними, що і є одним із завдань цієї статті.

Методика дослідження. Основним методом збору інформації проведеного дослідження є глибинне напівструктуроване опитування експертів у галузі гуманітаристики та суспільних наук. Напередодні проведення інтерв'ю респондентам надсилався орієнтовний перелік питань для обговорення. Відповідно до вказаних вище завдань дослідження цей список складався з 4-х блоків. Перший блок питань стосувався динаміки форм комеморативних практик, другий блок – контенту історичного нарративу, третій блок – персоналізації героїв, виявлення контраверсійних сюжетів в українській історії, нарешті, четвертий блок стосувався ставлення респондентів до державної політики пам'яті в Україні.

Фокусоване за даними напрямами інтерв'ю не обмежувалося жорстко вказаними питаннями, експерти мали можливість вільно висловлювати свою позицію, наводили додаткові аргументи, приклади з власного досвіду. Бесіда записувалась на диктофон, час одного інтерв'ю варіювався від 30 до 45 хв.

Всього було опитано 102 особи. Експерти добирались за рівнем їхньої компетентності, освіти, професійного досвіду з урахуванням статево-вікових і географічних (регіональних) ознак.

Формування вибіркової сукупності відбувалося методом «снігової грудки», але не більше двох ланок в одному ланцюжку. Інтерв'юери працювали в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Ужгороді, Чернігові, Вінниці, Черкасах, в неокупованих районах Донецької області. Частково інтерв'ю бралися в онлайн-форматі з обов'язковою відеофіксацією.

Таблиця 1

Регіональні та статево-вікові характеристики респондентів

Регіон	Стать		Вік					Всього
	Чол.	Жін.	До 30 років	31–40 років	41–50 років	51–60 років	Понад 60 років	
Київ	14	4	2	2	2	10	2	18
Львів	6	8	2	4	4	2	2	14
Харків	6	6	4	2	2	2	2	12
Одеса	6	6	2	4	2	2	2	12
Запоріжжя	4	8	2	-	4	2	4	8
Ужгород	2	4	-	2	2	2	-	6
Донецька обл.	4	6	2	2	2	2	2	10
Чернігів	2	4	-	2	2	-	2	6
Вінниця	4	2	2	-	-	2	2	6
Черкаси	2	4	2	2	-	2	-	6
Всього	50	52	18	20	20	26	18	102

Для розширення кола респондентів у лютому 2024 року було проведено додаткове блицопитування у вигляді гугл-форм, на яке винесені лише три питання: хто є героями, злочинцями та жертвами в українській історії? Постановка питань таким чином, по-перше, охоплювала основні «координати» оцінок історичних діячів, а по-друге, дала можливість порівняти відповіді основного дослідження з цим додатковим та виявити зміни, що відбулися з початку війни.

Виклад основного матеріалу. Процес визначення національного пантеону та регулярний перегляд (уточнення) його складу є абсолютно нормальним і перманентним явищем переусвідомлення будь-якою нацією свого минулого. Як свого часу писав Ернест Ренан, «нація – це щоденний плебісцит». Голосування громадянами за тих, кого вони вважають героями чи антигероями своєї історії, є важливою складовою національної ідентичності.

Специфікою української історії є, як відомо, тривалий період (періоди) бездержавного існування, що породжує чимало утруднень і спекуляцій. Можна навести чимало прикладів того, як етнічні українці творили во славу росії, Польщі, Угорщини і, навпаки, – культурне надбання України створювалось іноземцями. Тому питання ідентичності культурної спадщини є предметом тривалих дискусій культурологів, етнологів, істориків і часто набувають надмірної емоційності, оскільки заторкують почуття національної гідності. Зовсім не випадково в сучасному суспільно-політичному дискурсі час від часу спалахують суперечки навколо «українськості» того чи іншого історичного діяча. Під

час подібних дискусій наводяться певні аргументи, визначаються критерії ідентифікації, уточнюються концептуальні рамки дискурсу – і це є здорова тенденція духовного життя нації. Адже на «обрання» до національного пантеону заслуговують лише ті діячі, чия спадщина узгоджується з загальнолюдськими цінностями, нормами міжнародного права і моралі, з вимогами взаємної поваги між націями, групами та окремими індивідами. Навряд чи в національних пантеонах приживуться персони на кшталт А. Гітлера, Б. Муссоліні чи Пол Пота.

Інша справа, що в нашому варіанті диференціація спадщини на «свою» та «чужу» значно підсилювалась через зовнішні маніпулятивні впливи. Російська імперія накопичила величезний досвід з привласнення історії і культури підкорених нею народів, і Україна тут не є винятком. «Гібридний характер» сучасної російсько-української війни означає, що «гарячі» бойові дії супроводжуються різноманітними ІПСО, спрямованими на корекцію суспільної думки, ціннісно-семантичного ядра супротивника. Одним із розповсюджених прийомів імперської стратегії є маніпуляція з історією.

За цих умов дискусії науковців перетворюються на справжні «війни ідентичностей» з росією. При цьому на боці останньої виступають й українці, які готові «подарувати» опоненту того чи іншого діяча на підставі його окремого висловлювання чи факту з біографії, що свідчить про його зв'язок із росією. З легкої руки таких псевдопатріотів національна історико-культурна спадщина буквально «тане на очах». Характерно, що раціональні аргументи в таких дискусіях беруться до уваги лише у випадку, якщо вони грають на користь «свого»

табору; критичне мислення поступаєть-ся міркуванням політичної доцільності. У такий спосіб українцям штучно нав'язується комплекс неповноцінності, другорядності, відсталості, нездатності до справжньої культуротворчості, так званої «шароварщини».

Вказані моменти були помітні вже у 2008 році, коли згаданий вище проєкт «Великі українці» від імені 800 тис. респондентів запропонував «пом'якшений та узгоджений» перелік видатних постатей національного пантеону. Нагадаємо, що в першу десятку з майже 14 тис. претендентів увійшли Ярослав Мудрий, Микола Амосов, Степан Бандера, Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький, Валерій Лобановський, В'ячеслав Чорновіл, Григорій Сковорода, Леся Українка, Іван Франко. Кожному переможцю було присвячено окремий фільм циклу, що двічі на тиждень транслювався телеканалом «Інтер». Навколо проєкту було чимало звинувачень у фальсифікації, але, як сказав тоді Мирослав Попович, не слід забувати, що це шоу, а не наука.

Соціологія постачала дещо інші відомості. Так, наприклад, за даними Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, першу десятку національного пантеону героїв склали: Т. Шевченко (25%), М. Грушевський (21%), В. Чорновіл (16%), В. Ющенко (9%), Л. Кравчук (8%), Л. Брежнев (6%), І. Франко (6%), С. Петлюра (4%), С. Бандера (4%), В. Щербицький (3%) [20].

Дослідження 2007 року зафіксувало суттєві регіональні розбіжності в оцінках українців. Очевидна амбівалентність таких постатей, як С. Бандера та В. Щербицький, С. Петлюра й Л. Брежнев, які потрапили до одного списку,

пояснювалась тим, що в різних регіонах України підтримують різних героїв. Це вказувало на амбівалентність історичної пам'яті нашого народу, коли «національний» метанаратив переважає у західному регіоні, а «радянсько-імперська» міфологія поширювалась у східних та південних областях. Як зазначає Т. Цимбал, «сьогодні в Україні є загальновідомі герої, діяльність та подвиги яких відповідають загальноукраїнським інтересам, здійснюються в ім'я Батьківщини, а є й регіональні герої – герої місцевої історії, інтерпретація дій яких інколи не співпадає з офіційним варіантом. Така ситуація є характерною не тільки для України. Наприклад, для регіонів Франції важливою є підкреслена відмінність від Парижа, дистанція зі столицею, знаходження відмінностей в історії, а іноді – культивування відмінностей, яке доходить до явних протестів. У кожній європейській країні і сьогодні тривають суперечки про історичні події, героїв та антигероїв, жертв та катів. А колективні уявлення про національний Пантеон героїв взагалі несформовані» [19, с. 84].

Спільні уявлення про національних героїв виконують консолідуючу функцію націєтворення. Тому наявність компромісних постатей, які «влаштовують» представників усіх регіонів України, є позитивною тенденцією. Вказане соціологічне опитування зафіксувало популярність постатей Богдана Хмельницького і Михайла Грушевського у респондентів. Високу оцінку Б. Хмельницького можна пояснити тим, що на заході й у центрі України його сприймають як великого державника, а на сході та півдні – як людину, що «об'єднала Україну з Росією». Позитивне ставлення до постаті М. Грушевського – результат діяльності

як політика, що боровся за незалежність України, та як видатного історика. Лідерами негативного сприйняття стали Й. Сталін та М. Горбачов (відповідно 62% і 56%) [20].

Інше дослідження, організоване Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Ukrainian Sociology Service в 2013 році, серед героїв України вказувало на князя Ярослава Мудрого (33%), Богдана Хмельницького (32%), князя Володимира Великого (31%), Михайла Грушевського (19%). Серед негативних постатей називалися Віктор Янукович (54%), Йосип Сталін (39%), Віктор Ющенко (25%), Володимир Ленін (23%), Степан Бандера (20%) [20].

Проведене нами в січні 2022 року інтерв'ю експертів також фіксувало амбівалентність точок зору, що залежить від статі, віку та регіону проживання. Особливістю цього опитування було те, що воно відбувалося після анексії Криму, війни на Донбасі та прийняття законів про декомунізацію, але до повномасштабного вторгнення росії. При цьому особистісний вимір історії позначався в дослідженні у символічних координатах «герой–злочинець–жертва».

Першу п'ятірку героїв, на думку експертів, сформували Богдан Хмельницький (38%), Тарас Шевченко (18,7%), Ярослав Мудрий (13,7%), Володимир Великий (13,2%) та Михайло Грушевський (8,2%). Характерно, що, за винятком поета Тараса Шевченка, всі інші персони є державними діячами: два князі, гетьман та голова Центральної ради.

До рейтингу антигероїв потрапили Й. Сталін (38%), В. Ленін (22,9%), С. Бандера (15,5%), П. Скоропадський (6,4%), С. Петлюра (5,5%).

Пропонуючи експертам персоніфікувати координати «герой–злочинець–жертва» прикладами з історії України, ми добре розуміли, що відповіді можуть бути суперечливими залежно від того, чи поділяє експерт логіку офіційного на той час історичного дискурсу. Одні й ті ж історичні особи згадувалися респондентами і як герої, і як злочинці. Прямо протилежні оцінки висловлювалися щодо ролі Леніна і Сталіна, Бандери і Петлюри, меншою мірою – Івана Мазепи і Павла Скоропадського. Ось деякі з відповідей:

«Героями є Степан Бандера, вся Гельсінська група, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Леонід Каденюк, Симон Петлюра, з науковців – Яворницький, Патон, Амосов. Злочинцем – Сталін та, за рідкісним виключенням, більшість керівників СРСР, але це, так би мовити, іноземці. З «своїх» – Медведчук, Янукович з когортою, сучасні наймити – антиукраїнські пропагандисти – приховані чи явні злочинці. Жертвою, очевидно, є народ. Фізичні жертви, зруйновані життя – величезна трагедія. Але злочинці б'ють не лише по фізичному тілу нації. Відтак жертвами є національна свідомість, пам'ять, гідність, інтелектуально-критичні здібності» (чол., 40 р., Донецька обл.).

«Ми щодня бачимо пантеон українських героїв на банкнотах гривні. Це наші славні князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий, гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, діячі науки і культури – Володимир Вернадський, Леся Українка, Григорій Сковорода, Іван Франко. Антигерої – це вороги України, які намагалися знищити Українську державу та українців: Володимир Путін, Йосип Сталін, Володимир Ленін» (жінка, 30 років, Львів).

Деякі експерти уникали відповіді на питання про героїв і жертв, обмежуючись відповідями, що «все змінилося» і «ті, хто в радянські часи представлявся зрадниками (негідниками), сьогодні вважаються героями – і навпаки». Виходячи з результатів опитування експертів, ми отримали таку діаграму:

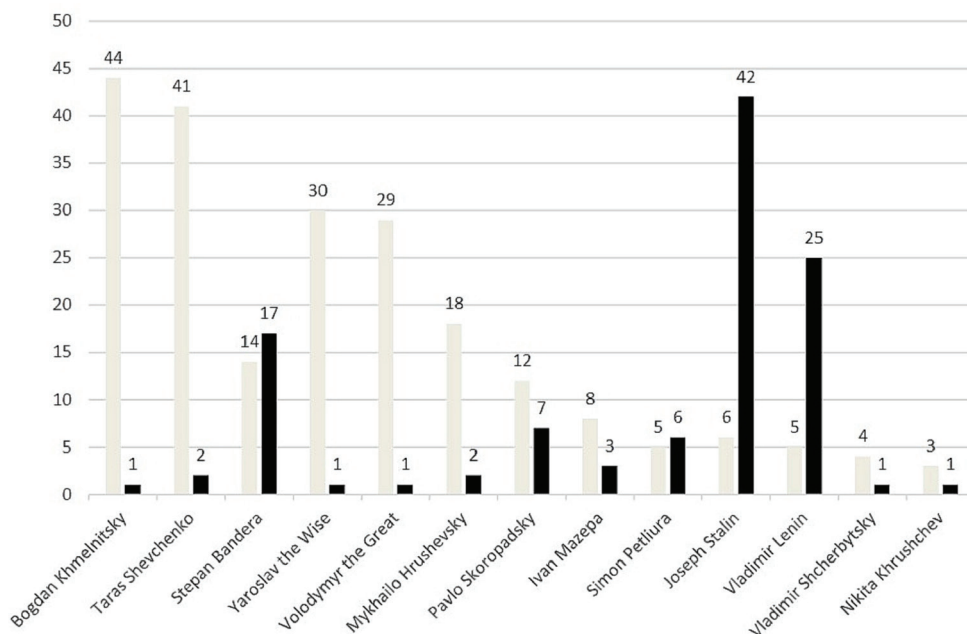

Рис. 1. Розподіл позитивних та негативних оцінок історичних діячів України (за результатами експертного опитування 2022 року)

Після повномасштабного російсько-го вторгнення, після Бучі та Ірпеня, Маріуполя і Бахмута, Харкова та Херсона ми знову звернулись до експертів, намагаючись виявити тенденції змін в оцінках національних героїв. Одразу була помітна спроба респондентів «осучаснити» історію, остання начебто ожила та «зсунулася» в сьогоднішній день. Серед прізвиськ героїв та антигероїв більше стало наших сучасників. Уточнення, що для «чистоти експерименту» потрібно називати героїв минулого, ігнорувалися респондентами і навіть викликали роздратування:

«Яке, до біса, минуле! Справжні українські герої поруч з нами, вони на фронті, серед волонтерів... Якщо людина готова

віддати своє життя заради України – і дійсно віддає, то що ще потрібно для того, щоб вважати її героєм? В минулому ще пошукати потрібно таких героїв, як воїни ЗСУ!» (чол., 35 років, м. Ужгород).

«Українці, що віддали життя заради своєї Батьківщини, опинилися, так би мовити, поза часом. Час для них зупинився, вони не лише назавжди залишилися в тому віці, в якому здійснили свій подвиг, але й для нас, у нашій пам'яті вони назавжди є сучасниками. Десять в архівних справах знайшов сюжет, що після битви під Берестечком козаки залишили в ар'єргарді невеликий загін – прикривати відступ війська. На одній з переправ три сотні козаків на давали полякам

перейти через річку. Вражений їхнім героїзмом коронний гетьман Потоцький обіцяв їм життя і навіть гроші, але козаки відкинули пропозицію, демонстративно витрусили всі монети зі своїх гаманців у воду. Один із них три години відстрілювався з мушкета, а потім почав орудувати косою. Із сусіднього пагорба за героєм спостерігав Ян Казимир і, не

стримавшись, наказав повідомити, що дарує йому життя. Але той відповів, що хоче померти з честю. І помер. Для мене що цей невідомий козак, що Олександр Мацієвський, якого росіяни вбили за слова «Слава Україні!», однаково увійшли в історію України. Навічно! Ось така метафізика» (чол., 40 років, м. Київ).

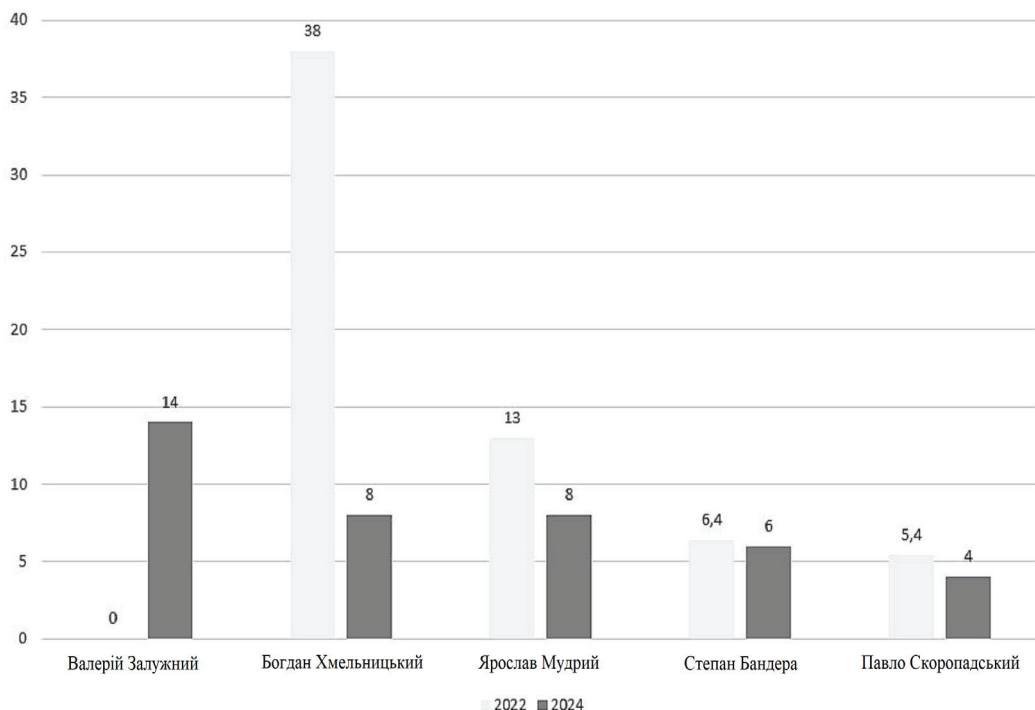

Рис. 2. Зміни уявлень про героїв української історії (за результатами експертного опитування 2024 року порівняно з дослідженням 2022 року).

Опитування 2024 року значно скорегувало першу п'ятірку героїв. Очолив рейтинг Валерій Залужний (14%), якого напередодні Президент Володимир Зеленський зняв з посади Головнокомандувача Збройних сил України. Два роки тому про цю особу ніхто з експертів не згадував. Друге і третє місця поділили Богдан Хмельницький та Ярослав Мудрий (по 8%). Вони фігурували в

довоєнному опитуванні, але в 2024 році значно втратили відсоток своєї «популярності» (Рис. 2). На четверте місце піднявся Степан Бандера (6%). На п'ятому місці Михайла Грушевського змінив Павло Скоропадський (4%).

Помітно, що серед героїв експерти не назвали жодного з президентів незалежної України. Менше згадують про князів, гетьманів, діячів

культури, релігійних лідерів, вчених, більше – про військових. Експерти називають загиблих учасників сучасної російсько-української війни – Степана Тарабалку, Юрія Коваленка, Дмитра Коцюбайла (Да Вінчі), Олександра Мацієвського, героїв батальйону «Азов»,

волонтера Дениса Христова та ін.

Антигероями України, за опитуванням 2024 року, були визначені: в. путін (11,7%), В. Янукович (11,7%), В. Медведчук (7,8%), Й. Сталін (5,9%), Л. Каганович (5,9%):

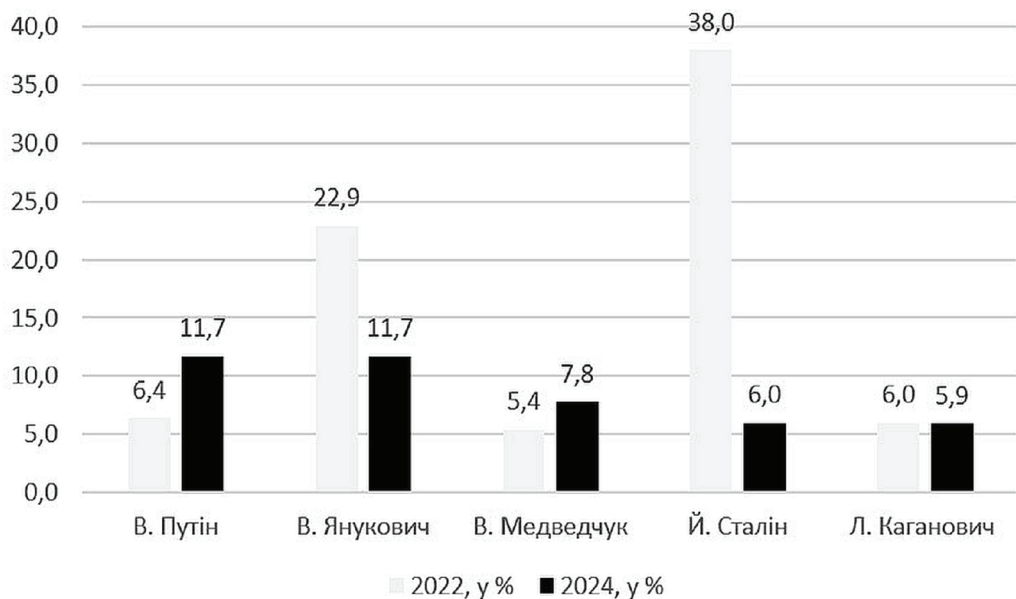

Рис. 3. Зміни уявлень про антигероїв української історії (за результатами експертного опитування 2024 року порівняно з дослідженням 2022 року)

Третя категорія історичних діячів – жертви – була слабо персоніфікована у відповідях експертів. У 2022 та 2024 роках серед жертв згадувалися Василь Стус, Тарас Шевченко, Йосип Сліпий, Сергій Корольов, Микола Хвильовий, В'ячеслав Чорновіл. Типовими ж є такі відповіді: «усі українці», «український народ», «жертви Голодомору», «Небесна сотня», «дисиденти», «кримські татари», «10-місячний малюк з Харкова Павло Путяннін та його родина».

Але щодо визначення жертв української історії було виявлено цікавий соціально-психологічний феномен, коли,

проголошуючи жертвами «весь народ», конкретно себе респонденти жертвами не вважали:

«Українці на власному історичному досвіді (розкуркулювання, Голодомор, переселення, репресії) мали можливість переконатися в тому, що чуже правління загрожує самому існуванню нації, що жертвами стає весь народ. Але парадокс полягає в тому, що українці всіма силами намагаються вижити. Типова стратегія виживання на індивідуальному рівні передбачає радикальне відсторонення від жертв. Треба максимально відсторонитися від нещасних, дистанціюватися

від них і наблизитися до влади, до сильного. Віктимність української історії перетворюється на віктимблеймінг: презирство і суворість до жертви («самі винні») і, водночас, толерантність до насильника. «Жертва – то не про мене, то інші». Наслідком цього є патологічне небажання сучасного українця визнати історичну травму ХХ століття, позначити своє минуле як колоніальне пригнічення, як період кривд і образ. Внаслідок цього ми намагаємось виправдати сталінських катів («часи були такі»), знайти втіху у військовій могутності наддержави («весь світ боявся і поважав СРСР»), пишатися Гагарінім і Корольовим. У людей мого покоління це супроводжується ностальгією по молодості, мовляв, тоді також люди жили і були щасливі. Стратегія дистанціювання від жертв, від історії не є небезпечною. Логіка «ми слабкі», «не варто драгувати путіна, бо за ним сила» є тотожною до логіки «Україна не відбулася як держава» та «ніколи такої держави не було». В умовах протистояння з рф така стратегія паралізує волю. Треба не ховатися за власними комплексами і відверто визнати: якщо українці не консолідується, в найближчому майбутньому вони стануть такими саме жертвами, як за часи радянської імперії» (чол., понад 60 р., Львів).

Завершувався тематичний блок інтерв'ю запитанням: «Яким критерієм, на Вашу думку, має відповідати ідеальний національний герой?». Ось типовий зразок відповіді на нього:

«Ідеальний національний герой, на мій погляд, має бути обов'язково патріотом. Він має вміння підпорядковувати, навіть ігнорувати власні інтереси заради служіння Україні. Високою є

ймовірність того, що мотиви дій героя не будуть зрозумілі більшості населення. Його чекають іронія, критика, цинізм, неприйняття. Герой повинен знати, що значні маси сучасного суспільства його внеску не оцінять, не зрозуміють і поглизують. І бути готовим до цього» (чол., 30 р., Львів).

У цілому пролонговане дослідження виявило декілька закономірностей зміни суспільної думки, пов'язаних із потужним впливом – російською агресією. Оновлений національний пантеон фактично не містить ані партійних лідерів радянської доби (М. Хрущова, Л. Брежнєва, В. Щербицького), ані героїв «Великої Вітчизняної війни», ані «героїв соціалістичної праці» на кшталт Олексія Стаханова чи Паші Ангеліної (у 2022 році ці прізвища були ще присутні). Навпаки, «середину» переліку національних героїв, за результатами опитування 2024 року, складають саме ті постаті, які були викреслені в радянські часи з підручників історії або ж згадувалися винятково в негативному контексті (І. Мазєпа, С. Петлюра, Є. Коновалець, А. Шептицький, Й. Сліпий та інші).

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Національний пантеон героїв є невід'ємною складовою нематеріальної історико-культурної спадщини України. Постаті, що увійшли до цього пантеону, репрезентують певні досягнення в галузі культури, науки, духовного життя; вони уособлюють управлінський талант, військову вдачу, здатність до самопожертви, високі етичні якості. Кожен із представників національного пантеону формує персоналістичний ідеал українця, доповнює

загальний культурний текст України.

2. У формуванні уявлень про склад національного пантеону знайшли відображення дві суперечливі тенденції, одна з яких орієнтована на традиційно-етнічні, а друга – на універсалістські цінності. Відповідно перший підхід передбачає суворий відбір претендентів, заснований на принципах етнічної чистоти, мовної досконалості, незалученості до імперсько-радянсько-російського нарративу. Другий підхід відштовхується від необхідності розширення історичного пантеону. Як зазначав О. Доній у книзі «Трансформація української національної ідеї», «кого вважати, а кого не вважати героями – це особисте відчуття кожного з нас. Ідеться про те, щоб ми переосмислили етнічно-культурологічне ставлення до історії й увібрали всіх персонажів, незалежно від їхнього етнічного походження та моделі поведінки... Для послідовників Міхновського це буде ударом, тим не менше, доведеться сприйняти, що всі культури, які творилися в нас і які належали до російської, польської, угорської, єврейської, австрійської та інших спільнот, – це наша, українська, культура. Відповідно усі їхні носії – наші. Саме за таким алгоритмом працюють сильні нації – вони максимально залучають до себе інших особистостей, іноді не лише реальних, а й навіть міфічних (як галльські персонажі французького кіно)... Тож збільшуй, а не зменшуй історичний пантеон!» [17, с. 94].

3. Експертне опитування, проведене нами в 2022 році та повторене після початку повномасштабної війни росії проти України у 2024 році, фіксує суттєві зміни в суспільній свідомості. Прогнозовано в 2024 році експерти вказують на підсилення «відцентрованої тенденції»

і радикального розриву української та радянсько-російської спадщини. Це знайшло свій прояв у викресленні з пантеону героїв персон, що сприяли зміцненню Російської імперії, були пов'язані з радянським періодом історії та працювали проти України в період незалежності. Ще в 2022 році експерти називали чимало таких особистостей, у 2024 році їх фактично не залишилося. До пантеону потрапили лише персони з яскраво вираженою патріотичною позицією, незалежно від етнічного походження.

4. Домінантним мотивом формування національного пантеону героїв є українофільський ренесанс, який проявляється в популяризації імен багатьох незаслужено забутих постатей української історії, поверненні до національної символіки та релігійних ритуалів, що підсилюється потребами ідеологічного протистояння російській агресії. Провідними сюжетами в цьому плані є козаччина, визвольні змагання 1917–1921 років, діяльність ОУН-УПА, дисидентський рух, Революція Гідності, сучасна російсько-українська війна. Експерти рішуче включали до пантеону історичних героїв наших сучасників, що віддали життя за свободу України. Водночас жодний із президентів незалежної України не потрапив до цього переліку, що вказує на демократичний, точніше – антиавторитаристський характер суспільної думки.

5. Рейтинг антигероїв української історії, який до війни очолювали Й. Сталін, В. Ленін і В. Янукович, після російського вторгнення поповнили в. путін і В. Медведчук. Щодо жертв, то тут відповіді експертів тяжіли до знеособлених і узагальнених формулювань, що породило дещо парадоксальну гіпотезу про

історичний віктимблеймінг. Українці не хочуть ототожнювати себе з жертвами, вважаючи, що останні самі винні в своїх бідах.

6. Динамічні зміни уявлень про склад пантеону українських героїв свідчать про те, що після 24 лютого 2022 року українське суспільство стало більш гомогенним. Регіональні відмінності в оцінках історичних постатей вже не виглядають радикально амбівалентними. Експерти з південних і східних областей і міст інколи займають більш націоцентричну і патріотичну позицію, ніж представники західних і центральних регіонів України. Вочевидь спільний ворог та екзистенційна загроза Українській державі стали каталізаторами процесу «націоналізації» історико-культурної спадщини, сприяючи мобілізації населення навколо патріотичних сил задля опору російській агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуцький Ю. Актуальні проблеми культурно-історичної спадщини: філософсько-теоретичний аспект. *Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроченої до 70-річчя заснування Держ. іст. 6-ки України, 24–25 верес. 2009 р. / ред. кол.: А. В. Скорохатова, Л. П. Вовк, О. А. Гриценко та ін. Київ, 2009. С. 11–15.

2. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/19.pdf (дата звернення: 11.02.2024).

3. Dodonov R. Transformation of commemorative practices in Ukrainian historical discourse. *Skhid*. 2022. No. 3(1). P. 5–14.

4. Зерній Ю. А. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.

5. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність

росії за знищену спадщину? *LB.ua/Культура*. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 11.02.2024).

6. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ: НІСД, 2008. 68 с.

7. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (Про приєднання до Конвенції див. Закон № 132-VI (132-17) від 06.03.2008). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 11.02.2024).

8. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. / упоряд. В. І. Фрич; відп. ред. М. В. Гарник; Генеральна прокуратура України. Київ: Істина, 2002. 336 с.

9. Купрійчук В. М. Роль національної культурної спадщини у формуванні української ідентичності. *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти*: монографія / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; за заг. ред. В. П. Трощинського. Київ: НАДУ, 2018. С. 78–106

10. Мамічева О. Національна ідентичність у викликах сьогодення: україноцентричний вимір. *Новини України*. 2013. URL: <http://newright.il.if.ua/krupey.html> (дата звернення: 11.02.2024).

11. Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called „AntiCommunist Law“. *Krytyka*. April 2015. URL: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-calledanti-communist-law>

12. Пилипів В. Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури постмодерного світу. *Український історичний журнал*. 2020. Число 1. С. 172–180.

13. Подобед П. Національний пантеон. *Дзеркало тижня*. 22 січня 2016 р. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-namertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih->

html (дата звернення: 11.02.2024).

14. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

15. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

16. Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті: збірник наукових праць / за ред. Кудряченка А. І. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2019. 216 с.

17. Трансформація української національної ідеї / упор. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. 464 с.

18. Трощинський В. П., Скуратівський В. А., Ярош Н. П. та ін. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія. Київ: НАДУ, 2018. 256 с.

19. Цимбал Т. Формування українського пантеону героїв у контексті проблеми консолідації нації. *Українознавчий альманах*. 2018. № 23. С. 80–86.

20. Чупрій Л. В. Кого пам'ятати? Чи потрібен українцям Пантеон слави? Ч.1. URL: <https://matrix-info.com/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/> (дата звернення: 11.02.2024).

REFERENCES

1. BOHUTSKYI, Yu. (2009). Actual Problems of Cultural and Historical Heritage: *Philosophical and Theoretical Aspect*. *State Historical Library of Ukraine: History, Modernity, Future: Materials of International Science and Practice Conference, dedicated to the 70th Anniversary of the Founding of the State Historical Library of Ukraine*, September 24–25. Kyiv, pp. 11–15 [in Ukr.]

2. DENYSENKO H., DENYSENKO, O. (2014). *Cultural Heritage of Ukraine in the Formation of the Historical Memory of the People*. [online] Available at: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/19.pdf [Accessed 11 February 2024]. [in Ukr.]

3. DODONOV, R. (2022). Transformation

of Commemorative Practices in Ukrainian Historical Discourse. *Skhid*. No. 3(1), pp. 5–14. [in Ukr.]

4. ZERNII, Yu. (2008). The Relationship Between Historical Memory and National Identity. *Politychnyi Menedzhment* (Political Management). No. 5, pp. 104–115. [in Ukr.]

5. Crimes against Culture: what does International Law Say about Russia's Responsibility for Destroyed Heritage? (2023). [online] *LB.ua/Culture*. Available at: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_protiv_kulturi_shcho_kazhe.html [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

6. ZERNII, Yu., ed. (2008). *Historical Memory as a Field of Competition for Identity: Materials of the "Round Table"*. April 22. Kyiv: NISS, 68 p. [in Ukr.]

7. *Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage (On Accession to the Convention, see Law N 132-VI (132-17) dated 03/06/2008)*. [online] Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

8. HARNYK, V., ed., FRYCH, V., comp. (2002). *Cultural Heritage of Ukraine. Legal Principles of Preservation, Reproduction and Protection of the Cultural and Historical Environment: Collection of Official Documents*. Ukrainian General Prosecutor's Office of Ukraine. Kyiv: Istyna, 336 p. [in Ukr.]

9. KUPIICHUK, V. (2018). The Role of National Cultural Heritage in the Formation of Ukrainian Identity. In: *Formation of Ukrainian Identity in the Conditions of Modern Challenges: Theoretical and Political Aspects: A Monograph*. Kyiv: NASM, pp.78–106. [in Ukr.]

10. MAMICHEVA, O. (2013). National Identity in Today's Challenges: the Ukrainian-Centric Dimension. [online] *News of Ukraine*. Available at: <http://newright.il.if.ua/krupey.html> [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

11. Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called "AntiCommunist Law" (2015). [online] *Krytyka*. Available at: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-calledanti>

communist-law [Accessed 11 February 2023]. [in Eng.]

12. PYLYPIV, V. (2020). The Concept of Cultural Identity in the Context of the Cultural History of the Postmodern World. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 1, pp. 172–180. [in Ukr.]

13. PODOBIED, P. National Pantheon. January 22. [online] *Mirror of the Week*. Available at: https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih-_.html. [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

14. On the Protection of Cultural Heritage: Law of Ukraine as of June 8, 2000. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine). No. 39, Art. 333. [in Ukr.]

15. ROZUMNYI, M. (2016). *Challenges of National Self-Determination: A Monograph*. Kyiv: NISS, 196 p. [in Ukr.]

16. KUDRIACHENKO, A. (2019). *Theoretical and Methodological Principles of*

Historical Memory Research: A Collection of Scientific Works. Kyiv: Institute of World History of the NAS of Ukraine. 216 p. [in Ukr.]

17. DONII, O. (2019). *Transformation of the Ukrainian National Idea*. Kyiv: Nash format, 464 p. [in Ukr.]

18. TROSHCHYNSKYI, V., SKURATIVSKYI, V., YAROSH, N., et al. (2018). *Formation of Ukrainian Identity in the Conditions of Modern Challenges: Theoretical and Political Aspects: A Monograph*. Kyiv: NASM, 256 p. [in Ukr.]

19. TSYMBAL, T. (2018). Formation of the Ukrainian Pantheon of Heroes in the Context of the Problem of National Consolidation. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Almanac of Ukrainian Studies), No. 23, pp. 80-86. [in Ukr.]

20. CHUPRII, L. (2017). *Who to Remember? Do Ukrainians Need the Pantheon of Glory? Part 1*. [online] Available at: <https://matrix-info.com/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/> [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]